

نویایی چاپ* در ایران

تعریف و تخمین

• نویسنده: اولریش مارزلف**
ترجمه: آزاده افراسیابی
کارشناس ارشد پژوهش هنر

طوقان، نگاه (جنگ امام علی و عمر بن عبدود)، تهران ۱۳۳۳ ق.

چاپ در محدوده کنونی کشور ایران در نظر گرفته شده است. در این تعریف چهار گروه از کتابهای چاپی که هر کدام در خور یک مطالعه جداگانه هستند، حذف شده است. نخست، کتابهای فارسی‌زبانی که در اروپا و نقاط دیگر چاپ شده‌اند و قدمت برخی از آنها به قرن هفدهم میلادی می‌رسد. دوم، کتابهای چاپ شده در ایران اما به زبان‌هایی به جز فارسی، مثل کتابهای ارمنی قرن هفدهم که در جلفای نو به چاپ رسیده‌اند. سوم کتابهای فارسی‌زبانی که با اسلوبی بجز چاپ سربی منتشر شده‌اند، بویژه کتابهای چاپ سنگی، روشی که در حدود سال

چکیده

بسیاری از پژوهشگران درباره کیفیت و کمیت نخستین کتابهای چاپ شده در ایران به تحقیق پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها غالباً بر پایه اسناد و کتب کتابخانه‌های بزرگی چون کتابخانه ملی در تهران، کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)، کتابخانه ملی سنت پترزبورگ و... شکل گرفته است.

گرچه این پژوهشگران به اطلاعات بارزتری درباره این کتابهای اشاره می‌کنند، ولی همواره یافتن این کتابهای چاپی اولیه که در کتابخانه‌های شخصی نگهداری می‌شوند و یا به تازگی به مجموعه کتابخانه‌های بزرگ عمومی اضافه شده‌اند، باعث افزایش دانسته‌های ما در این باره می‌شود.

مقاله حاضر، یکی از آخرین پژوهش‌هایی است که نشان می‌دهد چاپ‌های نخستین یا اینکونابولا (Incunabula) ایرانی شامل ۵۵ عنوان کتاب چاپ شده بین سال‌های ۱۲۳۳ تا ۱۲۷۳ ق. است. برای انجام این پژوهش حداقل مجموعه ۱۵ کتابخانه در سراسر دنیا مورد بررسی قرار گرفته است.

محققان جهان، نخستین کتابهای چاپ شده با حروف سربی در دوره شکل‌گیری آن را اینکونابولا می‌نامند. اصطلاح اینکونابولا اصطلاحی لاتینی است به معنای «گهواره» و نیز کنایه‌ای به دوره «کودکی». محدوده زمانی «کودکی» چاپ سربی از نخستین موارد در ۱۴۵۰ م. یا کمی پس از آن آغاز می‌شود و عملاً در سال ۱۵۰۰ م. پایان می‌یابد. در طی این دوره ۵۰ ساله، اختراع گوتنبرگ به بنیان‌گذاری بیش از هزار مؤسسه انتشاراتی در حدود ۳۵۰ شهر در سراسر اروپا انجامید. این چاپخانه‌ها چیزی حدود ۳۰۰۰۰ عنوان مختلف را با شمارگان حدود ۹ میلیون جلد به چاپ رساندند. برخلاف این رشد سریع، تاریخ چاپ در کشورهای خاور نزدیک و میانه جریان بسیار آرام‌تری را هم به لحاظ زمان و هم از نظر تعداد کتابهای چاپ شده داراست.

تاریخچه نخستین کتابهای چاپی ترکی و عربی، کم و بیش مورد بررسی قرار گرفته، اما آگاهی پژوهشگران درباره تاریخچه اولیه چاپ کتابهای فارسی‌زبان در ایران هنوز اندک است و جزئیات بی‌شماری نامعلوم باقی مانده‌اند. در بحث حاضر، دوره نویایی چاپ در ایران اینکونابولا، کتابهای فارسی‌زبان چاپ سربی در مرحله شکل‌گیری

روزنه مجاهدین (سیدان محمد خنیفه و ابن زبیر) تهران ۱۳۳۳ ق.

اخیر درباره نخستین کتاب‌های چاپ شده در ایران هستند.

توافق عموم بر این است که رواج ماندگار چاپ سربی در ایران، در آغاز قرن نوزدهم میلادی ناشی از تلاش اصلاح طلب قاجار، شاهزاده عباس میرزا، نایب‌السلطنه (۱۲۰۳ - ۱۲۴۹ ق.) است که یک دست تجهیزات چاپ سربی روسی را در اختیار داشت. هنوز ماهیت و تاریخ اولین عنوان چاپ سربی مورد بحث است. به احتمال زیاد عنوان اول یک مجلد کوچک، تألیف عیسی بن حسن قائم مقام فراهانی، به تاریخ ۱۲۳۰ ق. بوده است با عنوان رساله جهادیه که مجموعه ۸۴ صفحه‌ای از فتاوی علمای شیعه‌ای است که برای مقابله با «کافران» به جنگ ایران و روسیه فراخوانده شده بودند. چاپ اول این کتاب در ۱۲۳۳ ق. توسط محمدعلی بن محمد حسین آشتیانی در تبریز منتشر شد. برخی مطالعات در تاریخ چاپ ایران نشان می‌دهند که نخستین کتاب چاپ شده، فتح‌نامه است که آن نیز در همان چاپخانه تبریز به سال ۱۲۳۳ ق. به چاپ رسیده است و سعید نفیسی از آن به عنوان نوعی جزوه در زمان جنگ ایران و روسیه یاد می‌کند. بر طبق توصیف اچ. شیندلر (H. Schindler)، یکی از کارمندان که در آن زمان مأموریت داشت تا شبکه مخابرات را در ایران دایر کند، به نظر می‌آید که کتاب مشخص جداگانه‌ای به نام فتح‌نامه هرگز وجود نداشته، اما فتح‌نامه و رساله جهادیه می‌توانند یکی باشند. به هر حال چاپ سال ۱۲۳۳ ق. رساله جهادیه در کتابخانه ملی ایران موجود است، در حالی که هیچ نسخه باقی مانده‌ای از فتح‌نامه در دست نیست. به همین ترتیب، ماهیت آخرین عنوان پیش از وقفه در چاپ سربی

۱۸۳۰ م. در ایران رواج یافت و به دلایل مختلفی بر چاپ سربی برتری پیدا کرد؛ و چهارم کتاب‌های فارسی‌زبان چاپ سربی که متعلق به دوران پس از شکل‌گیری هستند. برخلاف وضعیت بسیاری از نقاط جغرافیایی دیگر، تاریخچه چاپ سربی در ایران، کاملاً به دو دوره تقسیم شده است. دوره اول با قدیمی‌ترین عنوان چاپ شده و مورد تأیید، در دهه دوم قرن نوزدهم آغاز می‌شود و دوره‌ای حدود چهاردهه را تشکیل می‌دهد. در اواسط قرن نوزدهم چاپ سربی در اثر توجه به چاپ سنگی کنار گذاشته شد و حدود دو دهه بعد دوباره رواج پیدا کرد. این مسأله به احتمال زیاد نتیجه چاپ سفرنامه ناصرالدین شاه به اروپا یعنی روزنامه سفر فرنگستان در ۱۲۹۱ ق. بود. بنابراین نویایی چاپ در ایران حاصل یک پدیده به وضوح تعریف شده است.

بحث حاضر با نگاهی اجمالی به پیشرفت تاریخی، قصد دارد که نویایی چاپ در ایران و نیز تعداد و ویژگی‌های آن را شرح دهد. محققان بسیاری همچون ایران‌شناس روسی، المبیاد اپ. اشچگلوا (Olimpiada P. Shcheglova) (۱۹۷۹) و محقق ایرانی (شهلا بابازاده، ۱۹۹۹)، بیشتر به این مبحث پرداخته‌اند. اشچگلوا فهرست نخستین کتاب‌های چاپ شده در ایران را به کتاب خود، تاریخچه چاپ سنگی در ایران، افزوده است. اشچگلوا در وهله اول بر موجودی دو کتابخانه اصلی لنینگراد یا سنت پترزبورگ فعلی تکیه می‌کند و با رجوع به اطلاعات چاپ شده در فهرست کتابخانه‌های لندن و مشهد، یافته‌هایش را تکمیل می‌کند. علاوه بر این او به منابع مختلف زبان فارسی، مثل کتاب‌شناسی ملی ایرانی اثر خان بابا مُشار، و یک تحقیق قدیمی توسط محمدعلی خان تربیت به تاریخ ۱۳۱۳ ق. استناد می‌کند. موجود بودن شماری از عناوین که اشچگلوا از آن‌ها نام می‌برد، بویژه منابع فارسی‌زبان، مورد تردید است و برخی از مراجع ذکر شده توسط خان بابا مُشار و دیگران ممکن است مربوط به کتاب‌های چاپ سنگی باشند. کتاب بابازاده نیز نتیجه آگاهی در حال رشد نسبت به تاریخ چاپ در ایران است. کتاب که مشتمل بر بررسی و فهرست است، اولین تلاش برای نوشتن یک تاریخ چاپ در ایران براساس موجودی یک کتابخانه بزرگ یعنی کتابخانه ملی ایران در تهران است. علاوه بر اطلاعات چاپ شده، تحقیق حاضر بر بررسی عینی موجودی ده عدد از مهم‌ترین کتابخانه‌های شهرهای ایران مانند شیراز، اصفهان، تبریز و مشهد نیز تکیه می‌کند.

اگرچه سعید نفیسی (در سال ۱۳۲۵ ق.) تعداد اولین کتاب‌های چاپ سربی منتشر شده را حدود ۳۳ مورد اعلام می‌کند و ۲۳ عنوان از آن‌ها را نیز بابازاده از موجودی کتابخانه ملی ایران ذکر می‌کند، بررسی اشچگلوا این رقم را به حدود ۴۴ مورد افزایش می‌دهد. نگارنده در چهار سال پیش تعداد واقعی اینکونابولا ایرانی را تا حدود ۵۵ مورد افزایش دادم. مدارک بیشتری که بوسیله تحقیق حاضر فراهم آمده رقم تأیید شده اینکونابولا ایرانی را تعداد ۵۰ عنوان کتاب و حداکثر ۶۱ کتاب ارائه می‌کند. در عین حال نباید فراموش کرد که این عدد مانند هر اظهار نظر کلی که در ارزیابی زیر می‌آید، می‌تواند فقط احتمالی باشد. تجربه شخصی من پس از گذشت سال‌ها ثابت کرده که غالباً بسیاری از کتابخانه‌های خصوصی در ایران، نسخه‌های بی‌شماری از کتبی را که از طریق دیگری در ایران و یا جاهای دیگر قابل دسترسی نیستند، در اختیار دارند. در نتیجه، این کتابخانه‌ها حاوی امکانات بالقوه‌ای برای ابطال هر یک از بررسی‌های

طوفان البکاء، نسخه ناقص.

در نیمه دوم قرن نوزدهم نیز کاملاً مسلم نیست. در حالی که اشچگلوا از قرآنی به تاریخ ۱۲۷۱ ق. نام می‌برد که در چاپخانه عبدالکریم چاپ شده و در کتابخانه دانشگاه لنینگراد/ سنت پترزبورگ نگهداری می‌شود. پژوهش پیشین نگارنده با استناد به یک نسخه از کتاب طوفان البکاء این تاریخ را تا ۱۲۷۲ ق. افزایش می‌دهد و در حال حاضر باید یکسال دیگر هم به آن اضافه شود، زیرا چاپ دیگری از همین اثر به تاریخ ۱۲۷۳ ق. در مجموعه‌ای خصوصی که تابحال مورد بررسی قرار نگرفته بود، کشف شده است.

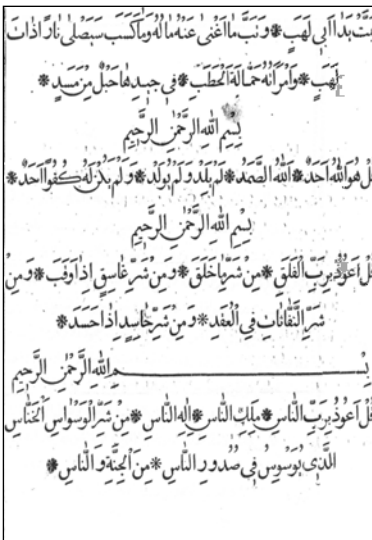
چاپ سریبی در ایران، ابتدا در تبریز، مرکز استان آذربایجان صورت گرفت و پس از آن تحت نظارت عباس میرزا قرار گرفت. وجود ۹ عنوان چاپ شده طی مدت ۱۲۳۳ تا ۱۲۴۷ ق. تأیید شده است و ۶ مورد دیگر در ارتباط با تبریز که در منابع مختلف به آن اشاره شده است. تنها عنوانی که با اطمینان می‌توان از گروه قبلی حذف کرد، کتابی است به تاریخ ۱۲۴۴ ق. اثر کریم‌علی‌بن رحمت‌علی جانبوری به نام عروض و قوافی که بابازاده از آن نام برده (و نیز اشچگلوا، ولی بدون تاریخ) بابازاده پی برده است که نوع قلم این چاپ با تمامی دیگر قلم‌های شناخته شده ایرانی هم عصرش متفاوت است. بررسی عینی نسخه دیگری از این چاپ در کتابخانه دولتی برلین، برگرفته از مجموعه اسپرینگر (Sprenger)، آشکارا این نسخه را چاپ کلکنه در حدود سال ۱۸۳۰ میلادی نشان می‌دهد.

اشچگلوا، به استناد مقاله‌ای از محمدعلی خان تربیت، (چاپ ۱۲۴۱ ق.) دو کتاب گلستان سعدی به تاریخ ۱۲۴۰ ق و نسخه‌ای از جلال‌الدین اثر مجلسی به تاریخ ۱۲۵۰ ق. را چاپ تبریز نام می‌برد. کتاب نصاب‌الصیبان فقط در مقاله‌ای کوتاه از محمد محیط‌طباطبایی به آن اشاره شده، اگرچه نویسنده به طور صریح ذکر می‌کند که شخصاً کتاب را دیده است. اشچگلوا از چاپ ۱۲۴۸ ق. برهان قاطع به استناد مشار، که او نیز به مشخصات روش چاپ اشاره‌ای نمی‌کند، نام می‌برد. در حالی که مشار از «ایران» بعنوان محل چاپ نام می‌برد. آقا بزرگ تهرانی اولین چاپ ایرانی این اثر را متعلق به ۱۲۵۹ ق. می‌داند و از آنجا که احتمالاً گفته اخیر، بردستی به نسخه چاپ سنگی منتشر شده در بمبئی اشاره می‌کند، به طبع چاپ ۱۲۴۸ ق. ذکر شده توسط مشار نیز به چاپ هندی این اثر اشاره دارد. عنوان آخر از این گروه، چاپ ۱۲۵۸ ق. از طوفان البکاء نیز توسط اشچگلوا با استناد به مشار نام برده شده است. مشار از کتاب بعنوان چاپ سریبی و در قطع رحلی، بدون ذکر محل چاپ یاد می‌کند. در حالی که آقا بزرگ تهرانی اولین چاپ ایرانی این اثر را متعلق به سال ۱۲۶۰ ق. می‌داند. قدیمی‌ترین نسخه تأیید شده این اثر در تاریخ ۱۲۵۹ ق. به جای تبریز، در تهران به چاپ رسیده و در کتابخانه مرکزی آستان قدس در مشهد نگهداری می‌شود.

نه اینگونه‌بولا تبریز که وجودشان اثبات شده، از شش چاپگر و با سرپرست مختلف، از جمله محمدعلی بن محمد حسین آستینانی (رساله جهادیه، ۱۲۳۳ ق.) میرزا زین‌العابدین (رساله جهادیه، ۱۲۳۴ ق.) میرزا جعفر (گلستان، ۱۲۳۷ ق.) محمدباقر تبریزی (معاصر سلطانیه، ۱۲۴۱ ق.)، خلیل تبریزی (ابواب الجنان، ۱۲۴۱ ق.) و برجسته‌ترینشان، علی‌بن محمدحسین تبریزی (گلستان، ۱۲۴۳ ق.؛ رساله تعلیم در عمل ایله کوبی، ۱۲۴۵ ق.؛ بوستان ۱۲۴۶ و ۱۲۴۷ ق.) نام می‌برند. آخرین فرد، نسخه تأیید نشده‌ای

از نصاب‌الصیبان را نیز به تاریخ ۱۲۴۱ ق. به چاپ رساند. ما چیز زیادی درباره بیشتر این اشخاص نمی‌دانیم، اما میرزا جعفر متعلق به شاخص‌ترین گروه دانشجویانی است که توسط عباس میرزا، ابتدا در سال ۱۲۳۰ ق. به لندن و بعدها در سال ۱۲۴۰ به سنت پترزبورگ فرستاده شدند تا در زمینه فن چاپ، وارد کردن تجهیزات آن و بنیان‌گذاری چاپخانه در ایران کسب دانش کنند. میرزا زین‌العابدین بعدها در پی دستوری صادره از طرف فتحعلی‌شاه به تهران نقل مکان کرد و در آنجا پرکارترین چاپخانه زمان خود را تأسیس نمود.

دستگاه چاپ تهران که توسط میرزا زین‌العابدین و جانشینانش اداره می‌شد، متعلق به یک مقام درباری بانفوذ، یعنی منوچهرخان گرجی بود. یکی از قدرتمندترین اشخاص آن روزگار که بعدها لقب محترمانه «معمدالدوله» به او اعطا شد. براساس این عنوان، کتاب‌های تولید شده در چاپخانه او به چاپ معتمدی معروفند. این مؤسسه انتشاراتی برای سه دهه فعال بود و در مجمع حدود ۴۰ عنوان را به چاپ رسانید. اگرچه بخش عمده این عناوین در کتابخانه‌های مختلف حفظ شده‌اند، اما وجود پنج عنوان هنوز اثبات نشده است. اولین عنوان، یک نسخه از محرق‌القلوب به تاریخ ۱۲۳۹ ق. که مشار صراحتاً از آن بعنوان چاپ معتمدی نام برده است، البته احتمالاً به استناد گفته پیشین نفیسی. اگرچه بیشتر منابع فارسی زبان اظهار می‌کنند که میرزا زین‌العابدین فقط در سال ۱۲۴۰ ق. به تهران رفته است، تاریخ‌گذاری این چاپ ویژه سبب می‌شود تا محقق روسی، اشچگلوا گمان کند که میرزا زین‌العابدین باید یکسال قبل‌تر به تهران رفته باشد. عنوان دوم مفتاح‌النُبوت است که اشچگلوا به استناد ترتیب زمانی تربیت، تاریخ چاپ آن را به ۱۲۴۰ ق. ذکر می‌کند. گرچه تاریخ‌گذاری تربیت توسط مشار تأیید شده است، در واقع به هیچ عنوان دیگری جز اثر چاپ تهران به تاریخ ۱۲۴۰ ق. اشاره نمی‌کند، ولی به روشنی از کاتب نسخه چاپ سنگی نام می‌برد. با توجه به این واقعیت، اشتباه در تاریخ‌گذاری تربیت نیست، بلکه در تشخیص ماهیت این عنوان است. در نتیجه این عنوان چاپ سنگی از فهرست کتاب‌شناسی چاپ‌های سریبی حذف می‌شود. موارد سه و چهار، چاپ‌هایی از قرآن به تاریخ

۱۲۴۷ و ۱۲۵۸ ق. هستند که اشجنگلوا با استناد به منابع پیشین، که هنوز نیازمند اثباتند، از آن‌ها نام برده است؛ در حالی که قرآن احتمالاً به دفعات بی‌شمار چاپ شده است، کتابخانه دولتی برلین یک نسخه بدون تاریخ را که گمان می‌رود بین سال‌های ۱۸۲۵ تا ۱۸۴۷ میلادی به چاپ رسیده است، نگهداری می‌کند که این عنوان می‌تواند با هر یک از دو عنوان ذکر شده مطابقت داشته باشد.

بنجمین و آخرین عنوان از این گروه نسخه‌ای از مجالس المتقین چاپ سال ۱۲۷۰ ق. است که مشار صراحتاً بعنوان چاپ معتمدی از آن یاد می‌کند که من وجود این چاپ را فقط امسال در کتابخانه دائرةالمعارف بزرگ اسلامی تأیید کردم.

برجسته‌ترین نام ذکر شده در اینکونا بولا تهران، میرزا زین‌العابدین است که در مقدمه‌های کلیشه‌ای آثاری بی‌شمار، از او بعنوان شخصی که هنر چاپ را در ایران بی‌ریزی و تکمیل کرد، یاد می‌کنند. از ۱۸ عنوان چاپ شده در بین سال‌های ۱۲۳۹ و ۱۲۵۹ ق. در کل ۱۶ عنوان از او نام می‌برند. گرچه تاریخ فوت او نامشخص است، اما طوفان البکاء چاپ سال ۱۲۶۰ ق. از او بعنوان مرحوم یاد می‌کند. از چندین تن از همکاران او نیز نام برده شده، از جمله محمداسماعیل (۳ عنوان بین سال‌های ۱۲۴۲ و ۱۲۶۷ ق.)، اسفندیارخان (۵ عنوان بین سال‌های ۱۲۴۵ و ۱۲۵۴ ق.)، عبدالرزاق اصفهانی (دو عنوان در سال ۱۲۴۷ ق.) و رستم علی (دو عنوان بین سال‌های ۱۲۵۴ و ۱۲۵۹ ق.). ماهیت دقیق همکاری عبدالرزاق اصفهانی مبهم باقی مانده، بویژه به این دلیل که این شخص (بارها به همراه برادرش محمدخلیل) بانی تمام کتب به تأیید رسیده چاپ اصفهان است. این مسؤولیت دوگانه اشجنگلوا را متقاعد می‌کند تا اصفهان را محل چاپ نسخه سال ۱۲۴۷ ق. سووال و جواب ببندارد، سندی که در اینجا پی‌گیری نشده است. به نظر می‌رسد که چاپخانه تهران از سال ۱۲۶۱ ق. توسط عبدالکریم اداره می‌شده که نامش اولین بار در ۱۲۶۰ ق. قید شده است و تا آخرین عنوان چاپ شده به سال ۱۲۷۳ از او نام برده می‌شود. همکاران او از جمله بهرام بگ (یک عنوان در سال ۱۲۶۲ ق.)، الله قلی خان

(یک عنوان در سال ۱۲۷۱ ق.) و میرزاابا خوانساری (یک عنوان در سال ۱۲۷۳ ق.) هستند. در عین حال عبدالکریم بعنوان چاپگر چاپ سنگی نیز شناخته شده است.

وی انتشاراتی چاپ سنگی خودش را اداره می‌کرد و حداقل ده عنوان بین سال‌های ۱۲۶۸ و ۱۲۹۷ ق. در آنجا به چاپ رساند.

شهر اصفهان سومین مکانی است که در آن وجود اینکونا بولا ایرانی شناسایی شده است. اینکه چاپ سربی در دیگر شهرهای ایران هم انجام می‌شده یا نه، جای تأمل است، زیرا هیچ عنوان حفظ شده‌ای ثبت نشده است. تولید در اصفهان عمری کوتاه و تعدادی اندک داشت، در کل شش عنوان طی پنج سال که پنج مورد از این میان تأیید شده‌اند. تنها مورد مشکوک، چاپ سال ۱۲۴۴ ق. رساله حسینیه است که تربیت از آن نام برده است. تمامی پنج عنوان تأیید شده، توسط عبدالرزاق اصفهانی به چاپ رسیده‌اند که تنها مؤسسه انتشاراتی اصفهان را اداره می‌کرد. این چاپخانه نیز به احتمال زیاد متعلق به منوچهرخان گرجی «معمت‌الدوله» بوده و از قرار معلوم عبدالرزاق همکار نزدیک زین‌العابدین، سرپرست چاپخانه معمتم‌الدوله در تهران بوده، زیرا نامش دوبار در دو عدد از چاپ‌های تهران برده شده است. وانگهی کتاب‌های چاپ شده در اصفهان، با همان قلم اینکونا بولا تهران به طبع رسیده‌اند، اگرچه با صفحه‌آرایی متفاوت می‌باشند. همکاری نزدیک میان میرزا زین‌العابدین و عبدالکریم بیشتر حاکی از انتصاب منوچهرخان به حکومت اصفهان در سال ۱۲۴۰ ق. است (که فقط تا سال ۱۲۴۲ در آنجا ماند). همان‌طور که تأسیس چاپخانه اصفهان همزمان با اعطای لقب «معمت‌الدوله» به منوچهرخان می‌شود، تعطیلی چاپخانه اصفهان هم به احتمال زیاد ناشی از مرگ منوچهرخان در سال ۱۲۵۰ ق. است.

افزون بر عناوین مطرح شده، یک چاپ بدون تاریخ از طوفان البکاء وجود دارد که تنها برگ باقی مانده از آن بعنوان آستر بدرقه کتابی دیگر استفاده شده است. از آنجا که قلم این متن با ویژگی‌های سبک چاپ معتمدی همخوانی دارد، بدیهی است که در تهران چاپ شده است.

بزرگ و مراد و شهردار کتابخانه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 مُحَمَّدَ اللَّهِ الْوَاحِدَ الْعَهَّارَ وَنُصَلِّي عَلَى نَبِيِّنا الْحَمْدِ وَعَلَى آلِهِ السَّادَةِ
 الْأَخْيَارِ الْأَزْدِ إِهْلِ الْأَنْصَارِ الْأَيْدِيَّ عَلَى الْكُفَّارِ سَجْمًا ابْنَ
 عَمِيهِ رُوِّي عَهْدِهِ وَالْخَلِيفَةَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَزْلَاهُ الْمُجَاهِدِينَ وَأَحْفَادِهِ
 الْمُجَاهِدِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ فَمَا بَعْدَ ائِذِ خَلَّابِ
 عِلْسِي بْنِ الْحَسَنِ الْحُسَيْنِيِّ بِرُوحِ أَعْلَامٍ دَاطَهَا دَرَمُ فُومٍ وَمَحْتَمَرٍ
 مِيدَامِ دَكَّةٍ چُونِ مَرَسْرِ جِهَادِ اذْ عَهْدِ عَيْبِ اَمَامِ عَلَيْهِ السَّلَامُ نَا
 اَكْتُونِ كِهْ نَوَيْبِ ظَهْوَرِ اَيْنْدِ زَلْتِ هِمَا يُونِ اسْتِ دَرِ مَلِكِ
 اِيْرَانِ ضَاهَا اللَّهُ عَنِ الْحَمْدِ اِيْنِ مِهْمِلِ وَمَسْرُوطِ مَلْنِهْ بُوْدِ دِ بِنِ
 سَبَبِ هِيْجَبِكْ اَزْ عِلْمِ اِيْ مَرِ اَشْدِ اِيْنِ وَفَتْهَيْ اِيْ مُقَدِّمِ اِيْنِ دَرِ اِيْنِ
 بَابِ كَلِمِيْ عِلْمِ اِيْنِ نَوْسْتِهْ بُوْدِ دِنْدِ مَلْتِ اِيْنِ سَطْوِيْ دَرِ اِيْنِ بَابِ

شاهزاده اعظم سيف الدوله سلطان محمد ميرزا ادام اجلاله که شهر
 اصفهان بتا لترف دولت و حکم رانی ان مهر پهر سلطنت از
 نیروی سطورش صحوه با شاهین هم اشیان و از بن عدالتش ساحت
 اصفهان رشک کلستان جان امید که تا اشهب کردون در میدان
 سپهر در خرام است سپهرش رام و جهانش بکام باد که اکثر صنایع
 بد بعه و انار غریبه بلاد بعه و قریبه از بن طالع باد شاه عالم کبر
 در مملکت ایران شایع بود مگر صنعه طبع و تمیل که در عقده تعویق
 مانده بود بحمد الله که انهم بحکم حکم سلطانی وسی و الفات نواب
 حالات و نیالت دستکامه مقرب الحاقان منوچهر خان زبدا اجلاله
 بسی و دست رنج اقل خلق الله عبدالرزاق اصفهانی کتبی
 که اکثر مردم از ان متفق گردند مطبوع امدان انجمله
 این رساله حسنیه که تقییر بعضی از ابات قرانی و احادیث
 نبوی در ترویج مذهب انا عشری به بیانی واضح شده
 در داراللطیفه اصفهان مطبوع شد امید که در
 نظار باب دانش مطبوع ابد و کافه
 مردمان از مطالعه ان بهره مند
 گردند بالتی و اله الامجاد
 فی شهر ذی قعدة الحرام
 سه ع ۴۴۱

می‌شود. با در نظر گرفتن این واقعیت که قلم بکار گرفته شده در هر یک از سه مورد متفاوت است، واضح است که چاپگرها یک دوره آزمایشی را تجربه می‌کردند. بخش دوم، با افتتاح رسمی چاپخانهٔ تهران که متعلق به منوچهرخان گرجی بود و توسط میرزا زین‌العابدین اداره می‌شد، در سال ۱۲۳۹ ق. آغاز می‌شود و با رواج همه‌گیر چاپ سنگی در ایران به سال ۱۲۴۸ ق. پایان می‌گیرد. این پربارترین بخش است و نیز، تنها زمانی که در آن چاپخانه‌های هر سه شهر ایران فعال بودند. تولید عناوین مورد تأیید در این بخش بالغ بر ۲۶ عنوان در فاصلهٔ زمانی ده سال یعنی میانگین دو یا سه عنوان در سال است.

رواج چاپ سنگی در ایران، با اولین عنوان شناخته شده که یک قرآن چاپ شده در سال‌های ۱۲۴۸ و ۱۲۴۹ ق. است، رقم می‌خورد. این بخش یعنی بخش سوم این دوره با کاهش پرشتاب کتاب‌های چاپ سربی مشخص می‌شود. در حالی که فقط دو عنوان تأیید نشده برای چاپخانهٔ تبریز نام برده شده‌اند، چاپخانهٔ تهران نیز طی سال‌های نخست این بخش، صرفاً دو عنوان تأیید شده را بین سال‌های ۱۲۴۹ و ۱۲۵۸ ق. چاپ کرد. به نظر می‌رسد در سال‌های بعدی این بخش، چاپ سربی جانی دوباره می‌گیرد، چنانچه چاپخانهٔ تهران در مجموع دوازده عنوان تأیید شده را طی سال‌های ۱۲۵۸ و ۱۲۶۳ ق. (میانگین دو عنوان در سال) به چاپ رساند. بخش چهارم، دوباره با بازدهی مختصر مشخص می‌شود. پس از مرگ میرزا زین‌العابدین در سال ۱۲۶۰ ق. تولید برای مدتی ادامه پیدا کرد، تا اینکه در پی مرگ معتمدالدوله در سال ۱۲۶۳ به مدت سه سال متوقف شد. اگرچه تولید در سال ۱۲۶۷ توسط

از سوی، این تک برگ به شدت غیرعادی است، چون چند سطر از متن چاپ سربی با تصویری که به احتمال زیاد به روش چاپ سنگی تهیه شده، ترکیب گردیده است. ترکیبی که در هیچ متن چاپی فارسی دیگری شناخته نشده است. به هر طریق، تصویرسازی در اینکونا بولا ایرانی پدیده‌ای غیرمعمول است و فقط در شمار معدودی از موارد چاپ معتمدی دیده می‌شود. تصویرسازی در کتاب‌های ایرانی چاپ سنگی از سال ۱۲۵۹ ق. با چاپ لیلی و مجنون مکتبی آغاز و از سال ۱۲۶۳ ق. به پدیده‌ای رایج بدل شد.

نخستین کتاب چاپ سربی حاوی تصویر، روضه‌المجاهدین چاپ ۱۲۶۱ ق. است که به مختارنامه مشهور است. اگرچه به احتمال زیاد، هشت تصویر از این کتاب با کلیشه [گراوور؟] چاپ شده‌اند، معلوم نیست که جنس کلیشه مورد استفاده از چوب بوده یا فلز. هیچ کتاب دیگری که تصاویرش با روشی شبیه این اسلوب تهیه شده باشد، شناخته نشده است و چاپگران بعدی ترجیح داده‌اند که تصاویر تمام صفحه‌ای را که به روش چاپ سنگی تهیه شده‌اند به کتاب چاپ سربی اضافه کنند. بنابراین متن و تصاویر به دو روش جداگانه چاپ می‌شدند. این اسلوب در تمامی چهارچاپ طوفان‌الیکاد بین سال‌های ۱۲۶۹ و ۱۲۷۳ ق. بکار رفته است. چاپخانه‌های سه شهر ایرانی تبریز، تهران و اصفهان در کل پنجاه عنوان تأیید شده و احتمالاً، حداکثر تا ۶۱ عنوان را در طول ۴۱ سال تولید کردند. دورهٔ چاپ اینکونا بولا ایرانی، با تکیه بر شواهد عینی می‌تواند به چهاربخش جداگانه تقسیم شود. بخش اول، از سال ۱۲۳۳ تا ۱۲۳۸ ق. و نخستین چاپ در تبریز با تولید محدود ۳ عنوان طی ۶ سال آغاز

اشغال می‌کنند، تنها با سه خط نازک قاب شده‌اند و حدود ۳۶ سطر در هر صفحه جای داده‌اند. هم‌چنین فقط متن چاپ‌های قرآن معتمدی که مورد تأیید من است، از قلم درشت‌تر و کاملاً اعراب‌گذاری شده استفاده می‌کند و ۱۴ سطر در هر صفحه می‌گنجاند.

در خاتمه باید یکبار دیگر اظهار کرد که دوره اینکونابولا ایرانی، دوره‌ای همراه با مشکلات و شکست‌های بسیار بود. درست هنگامی که قبل از نیمه دوم قرن نوزدهم، چاپ سربی در حال بدست آوردن سیر قطعی خود بود، برخی دلایل اجتماعی - فرهنگی به شیوه جدید چاپ، یعنی چاپ سنگی، اولویت بخشیدند. اگرچه شاید فقدان حمایت حکومتی، سرنوشت‌سازتر از پیروی سنتی از نوشتن، بجای چاپ کردن بود رواج چاپ سربی در ایران نتیجه تلاش افراد مختلفی است که برخی بسیار مؤثر اما بدون قدرت متعالی بودند. در نتیجه مرگ هر کدام از آنان ادامه روند را به شدت در معرض تهدید قرار داد. پس از مرگ عباس میرزا در سال ۱۲۴۹ ق. که مصادف با اشاعه چاپ سنگی در ایران بود، طبیعتاً تولید چاپ سربی تبریز متوقف شد. یکسال بعد، مرگ فتحعلی‌شاه در سال ۱۲۵۰ ق. که از رشد مؤسسه انتشاراتی تهران حمایت می‌کرد، منجر به وقفه‌ای واقعی به مدت ده سال شد. طی حکومت پانزده ساله محمدشاه فقط ۱۴ کتاب منتشر شد. جانشین او، ناصرالدین شاه، به جای حمایت از چاپ سربی بودجه عظیمی را در راه امیال تفتنی، مثل تولید نسخه شش جلدی خطی و مصور کتاب هزار و یکشب صرف کرد. اگرچه این نسخه برآستی از آخرین نمونه‌های برجسته هنر کتاب‌سازی در ایران است، اما هزینه تولید آن یک ششم مخارجی است که در همان زمان صرف ساخت و تزیین کاخ چندطبقه «شمس‌العماره» در تهران شده است، که خود باشکوه‌ترین ساختمان سلطنتی تزیین شده در عهد قاجار است. با وجود ادامه تولید، کتاب‌های چاپ سربی پس از مرگ میرزا زین‌العابدین در سال ۱۲۶۰ ق. مرگ معتمدالدوله در سال ۱۲۶۳ ق. ضربه نهایی را به روند چاپ سربی وارد کرد که تقریباً تا دو دهه از آن بهبود نیافت. اگر چه یافته‌های جدید را نمی‌توان نادیده گرفت. ظاهراً تولید اینکونابولا ایرانی در سال ۱۲۷۳ ق. به پایان خود رسید.

محمداسماعیل از سر گرفته شد و بعدها توسط عبدالکریم ادامه پیدا کرد، اما در مجموع فقط هفت عنوان، طی دوره‌ای ۷ ساله به چاپ رسید. لازم به ذکر است که چهار عنوان از این کتاب‌ها، چاپ‌های طوفان‌الیکاء است که همگی آن‌ها حاوی تصاویر چاپ سنگی هستند. تصاویر سه تا از این چهار کتاب، مرقوم استاد تصویرسازی چاپ سنگی آن زمان، یعنی میرزا علی قلی خوبی است.

در مرحله کنونی تحقیق، تهیه تخمینی ارزشمند از قلم‌های استفاده شده توسط مؤسسات چاپ مختلف بسیار زود است. از آنجا که بررسی عینی جزییات همه موارد تأیید شده امکان‌پذیر نبود، اظهارات ذیل کاملاً موقتی تلقی می‌شود. تمامی قلم‌های استفاده شده در اینکونابولا ایرانی به سبک خط نسخ هستند. وجود هیچ‌گونه ترجیح استفاده از قلم‌های تعلیق و نستعلیق دیده نشده است. نخستین چاپگرها در تبریز چندین قلم مختلف را به کار بردند، ولی از آن میان هیچ سبک یکدستی رشد نکرد. محققان ایرانی که به قلم اولین کتاب یعنی رساله جهادیه چاپ ۱۲۳۳ ق. به دلیل زمختی آن خرده می‌گرفتند، قلم خوشایند کتاب دوم را که در سال ۱۲۳۴ ق. به چاپ رسید، ستودند. عنوان بعدی که در تبریز به سال ۱۲۳۷ ق. چاپ شد، گلستان سعدی با قلم کوچک‌تر دیگری بود. این قلم برای چاپ معاصر سلطانیه در سال ۱۲۴۱ ق. نیز بکار رفت. هم‌چنین ظاهراً برای کتاب‌های ترکی زبان آن دوره نیز مثل دیوان شاعر عثمانی ضیاءالدین خالد نقشبندی نیز استفاده شده است. چنانچه گفته شد، کتاب‌های چاپ اصفهان، همان قلم کتاب‌های چاپ معتمدی را بکار می‌بردند، اگر چه فاصله بین سطور و نیز فضای اختصاص داده شده به چاپ در این دو متفاوتند. تنها اینکونابولا ایرانی که کاملاً یکدست چاپ شده و شکل ظاهری آن‌ها به سادگی قابل تشخیص است، آن‌هایی هستند که به چاپ معتمدی معروفند. بیشتر متون مؤسسه انتشاراتی معتمدالدوله به طور عادی فضای چاپی در حدود ۱۳/۵ تا ۲۰/۵ سانتیمتر را با حدود ۳۰ سطر در هر صفحه اشغال می‌کنند؛ این متون غالباً با دو قاب احاطه شده است، دو خط باریک رو به داخل و سه خط باریک در قاب بیرونی. فقط چاپ‌های بزرگ بعدی طوفان‌الیکاء فضای چاپی ۱۶/۵ تا ۲۶/۵ cm را

کتاب‌های چاپ شده در اصفهان

شماره	عنوان	سال نشر	مؤلف	تعداد صفحات	ابعاد کاغذ	تعداد خطوط	چاپچی	توضیحات
۱	رساله حسنیه	۱۲۴۴ ق. / ۱۸۲۸ م.	حسین بن علی ابوالفتح رازی					
۲	رساله حسنیه	۱۲۴۶ ق. / ۱۸۳۰ م.	حسین بن علی ابوالفتح رازی	۶۹ برگ	۹×۵/۱۴	۱۹	عبدالرزاق اصفهانی	
۳	نخبه	۱۲۴۶ ق. / ۱۸۳۰ م.	محمدابراهیم بن محمدحسن کرباسی	۱۷ برگ	۵/۹×۵/۱۴	۲۲-۲۳	عبدالرزاق اصفهانی	
۴	وجیزه	۱۲۴۶ ق. / ۱۸۳۰ م.	محمدباقر بن محمدتقی شفق اصفهانی	۴۷ برگ	۹×۱۳	۱۹	عبدالرزاق اصفهانی	
۵	تحفة‌الابرار	۱۲۴۶ ق. / ۱۸۳۰ م.	محمدباقر بن نقی موسوی حجت‌الاسلام اصفهانی	۷۵ برگ	۵/۱۴×۲۰	۱۹	عبدالرزاق اصفهانی	
۶	محرق القلوب	۱۲۴۷-۴۸ ق. / ۱۸۳۱-۳۲ م.	مهدی بن ابی‌ذر نراقی				عبدالرزاق اصفهانی محمدخلیل اصفهانی	چاپ معتمدی

کتاب‌های چاپ شده در تبریز

شماره	عنوان	سال نشر	مؤلف	تعداد صفحات	ابعاد کاغذ	تعداد خطوط	چاپچی
۱	رساله جهادیه	۱۳۳۳ ق. ۱۸۱۷ م.	عیسی بن حسن قائم مقام فراهانی	۸۴ صفحه	۱۰×۱۵	۱۳	محمدعلی بن محمدحسین آشتیانی
۲	رساله جهادیه	۱۳۳۴ ق. ۱۸۱۷ م.	عیسی بن حسن قائم مقام فراهانی	۷۶ صفحه	۵/۸×۱۵	۱۶	میرزا زین العابدین تبریزی
۳	گلستان	۱۳۳۷ ق. ۱۸۲۷ م.	سعدی	۱۴۰ صفحه	۵/۲۰		
۴	گلستان	۱۳۴۰ ق. ۱۸۲۴ م.	سعدی				میرزا جعفر
۵	مآثر سلطانیه	۱۳۴۱ ق. ۱۸۲۵ م.	عبدالرزاق جعفر قلی مفتون دنبلی	۱۵۰ برگ	۵/۸×۵/۱۵	۲۱	محمدباقر تبریزی
۶	ابواب جنان	۱۳۴۱ ق. ۱۸۲۵ م.	محمدرفیع واعظ قزوینی	۱۰۳ برگ	۱۲×۲۲	۲۶	خلیل تبریزی
۷	نصاب الصبیان	۱۳۴۱ ق. ۱۸۲۵ م.	ابونصر				علی بن (مرحوم) محمدحسین تبریزی
۸	گلستان	۱۳۴۳ ق. ۱۸۳۷ م.	سعدی	۷۰ برگ	۲۰		علی بن (مرحوم) محمدحسین تبریزی
۹	کارمک رساله تعلیم نامه در عمل آبله کوبی	۱۳۴۵ ق. ۱۸۳۹ م.	محمدبن عبدالصبور خویی	۵۶ صفحه	۵/۱۴×۱۸	۱۷	علی بن محمدحسین تبریزی
۱۰	بوستان	۱۳۴۶ ق. ۱۸۳۹ م.	سعدی	۲۵۰ صفحه	۵/۲۰		علی بن محمد حسین تبریزی
۱۱	بوستان	۱۳۴۷ ق. ۱۸۳۷ م.	سعدی	۱۳۴ برگ	۵/۲۰		علی بن محمدحسین تبریزی
۱۲	برهان قاطع	۱۳۴۸ ق. ۱۸۳۷ م.					
۱۳	جلاء العیون	۱۳۵۰ ق. ۱۸۳۴ م.	محمدباقر مجلسی				
۱۴	طوفان البکاء	۱۳۵۸ ق. ۱۸۴۷ م.	میرزا ابراهیم بن محمدباقر جوهری				

کتاب بدون ذکر محل چاپ

شماره	عنوان	سال نشر	مؤلف	تعداد تصاویر	تصویرگر	توضیحات
۱	طوفان البکاء (ناقص)	بدون تاریخ	محمدابراهیم بن محمدباقر جوهری	۱	میرزا علی قلی خوبی	تنها یک برگ مصور از آن به عنوان آستر بدرقه در دست است.

کتاب‌های چاپ شده در تهران

شماره	عنوان	سال نشر	مؤلف	تعداد صفحات	ابعاد کاغذ	تعداد خطوط	تعداد تصاویر	تصویر	چاپچی	توضیحات
۱	محرق القلوب	۱۳۳۹ ق. / ۱۸۲۳ م.	مهدی بن ابی ذر نراقی							چاپ معتمدی
۲	حیات القلوب (جلد اول)	۱۳۴۱ ق. / ۱۸۲۴ م.	محمدباقر مجلسی	۳۳۱ برگ	۱۹/۵×۲۹/۵	۲۷			میرزا زین العابدین تبریزی	
۳	عین الحیات	۱۳۴۰ ق. / ۱۸۲۴ م.	محمدباقر مجلسی	۲۶۸ برگ	۲۹/۵				میرزا زین العابدین تبریزی	
۴	جلاء العیون	۱۳۴۰ ق. / ۱۸۲۴ م.	محمدباقر مجلسی	۲۹۰ برگ	۲۱×۳۰	۲۷			میرزا زین العابدین تبریزی	
۵	حیات القلوب (جلد دوم)	۱۳۴۱ ق. / ۱۸۲۵ م.	محمدباقر مجلسی	۴۴۷ برگ	۱۹/۵×۲۹/۵	۲۸			میرزا زین العابدین تبریزی	
۶	حق الیقین	۱۳۴۱ ق. / ۱۸۲۵ م.	محمدباقر مجلسی	۲۷۳ برگ	۱۴×۲۳	۲۷			میرزا زین العابدین تبریزی	
۷	زاد المعاد	۱۳۴۲ ق. / ۱۸۲۶ م.	محمدباقر مجلسی						میرزا زین العابدین تبریزی	
۸	الطهارت	۱۳۴۲ ق. / ۱۸۲۶ م.	محمدحسن بن باقر صاحب جواهر	۱۲۵ برگ	۱۰×۱۶	۲۰			محمد اسماعیل	
۹	قرآن	۱۳۴۲ ق. / ۱۸۲۶ م.		۲۳۶ صفحه	۷/۲۹×۲۰	۱۴			میرزا زین العابدین	
۱۰	زاد المعاد	۱۳۴۴ ق. / ۱۸۲۸ م.	محمدباقر مجلسی	۱۷۹ برگ	۱۴×۲۳	۲۸			میرزا زین العابدین	
۱۱	اشارات الاصول	۱۳۴۵ ق. / ۱۸۲۹ م.	محمدابراهیم بن - محمدحسن کرباسی	۲۸۱ برگ	۱۴/۵×۲۲/۵	۲۸			میرزا زین العابدین اسفندیارخان	
۱۲	محرق القلوب	۱۳۴۷ ق. / ۱۸۳۱ م.	مهدی بن ابی ذر نراقی	۲۰۲ برگ	۱۳×۵/۲۲	۲۶			عبدالرزاق اصفهانی میرزا زین العابدین تبریزی	
۱۳	قرآن	۱۳۴۷ ق. / ۱۸۳۱ م.								
۱۴	سؤال و جواب	۱۳۴۷ ق. / ۱۸۳۱ م.	محمدباقر محمدتقی شفق اصفهانی	۱۶۲ برگ	۱۴×۲۳	۲۸			عبدالرزاق اصفهانی محمدخلیل میرزا زین العابدین تبریزی	
۱۵	حلیة المتقین	۱۳۴۸ ق. / ۱۸۳۲ م.	محمدباقر بن محمدتقی	۱۵۹ برگ	۱۸×۲۲	۲۸			اسفندیارخان میرزا زین العابدین	
۱۶	رساله حسنیه	۱۳۴۸ ق. / ۱۸۳۲ م.	حسین بن علی ابوالفتح رازی	۲۹ برگ	۱۸×۲۲	۲۸			اسفندیارخان میرزا زین العابدین	
۱۷	عین الحیات	۱۳۴۸ ق. / ۱۸۳۲ م.	محمدباقر مجلسی	۸۱ برگ	۱۳×۲۳	۳۰			اسفندیارخان میرزا زین العابدین	
۱۸	عین الحیات	۱۳۵۴ ق. / ۱۸۳۸ م.	محمدباقر مجلسی	۱۶۲ برگ	۱۳×۲۳	۳۰			میرزا زین العابدین اسفندیارخان	
۱۹	زاد المعاد	۱۳۵۴ ق. / ۱۸۳۸ م.	محمدباقر مجلسی	۱۱۴ صفحه	۱۴×۲۰	۲۲			میرزا زین العابدین رستم علی	
۲۰	قرآن	۱۳۵۸ ق. / ۱۸۴۲ م.								

۲۱	حق الیقین	۱۰۱۲۵۹ ق. / ۱۸۴۳ م.	محمدباقر مجلسی	۶۶۲ برگ	۱۴×۲۳	۳۰	میرزا زین العابدین تبریزی		
۲۲	نخبه	۱۰۱۲۵۹ ق. / ۱۸۴۳ م.	محمدابراهیم بن محمدحسن کرباسی	۸۳ برگ	۵/۹×۵/۱۵	۲۳	میرزا زین العابدین		
۲۳	رساله حسنیه	۱۰۱۲۵۹ ق. / ۱۸۴۳ م.	حسین بن علی ابوالفتح رازی	۶۲ برگ		۲۲			
۲۴	طوفان البکاء	۱۰۱۲۵۹ ق. / ۱۸۴۳ م.	میرزا ابراهیم بن محمدباقر جوهری	۷۰۲ برگ	۱۹×۵/۲۹	۲۹	رستم علی تهرانی		
۲۵	طوفان البکاء	۱۰۱۲۶۰ ق. / ۱۸۴۴ م.	میرزا ابراهیم بن محمدباقر جوهری	۲۲۰ برگ	۵/۱۴×۵/۲۳	۲۹	عبدالکریم		
۲۶	حیات القلوب (جلداول)	۱۰۰۶۲۱ ق. / ۱۸۴۴ م.	محمدباقر مجلسی						
۲۷	روضه المجاهدین (مختارنامه)	۱۰۱۶۲۱ ق. / ۱۸۴۵ م.	عطاءالله بن حسام واعظ هروی	۱۸۳ برگ	۵/۱۳×۲۳	۲۸	عبدالکریم	احتمالاً تصاویر با گراور چوبی چاپ شده‌اند	۸
۲۸	حیات القلوب (جلداول)	۱۰۱۶۲۱ ق. / ۱۸۴۵ م.	محمدباقر مجلسی		۵/۱۴×۵/۲۳	۲۹	محمد اسماعیل		
۲۹	طوفان البکاء	۱۰۱۲۶۱ ق. / ۱۸۴۵ م.	میرزا ابراهیم بن محمدباقر جوهری	۱۸۲ برگ	۲۱×۳۰	۳۲			
۳۰	نجات العباد فی يوم المعاد	۱۰۱۲۶۲ ق. / ۱۸۴۵ م.	محمدحسن بن محمدباقر نجفی						
۳۱	جلاء العیون	۱۰۱۲۶۲ ق. / ۱۸۴۵ م.	محمدباقر مجلسی	۲۹۰ برگ	۱۴×۵/۲۲	۲۸	چاپ معتمدی		
۳۲	مدائن العلوم	۱۰۱۲۶۲ ق. / ۱۸۴۵ م.	محمدجعفر بن سیف الدین استرآبادی	۹۶ برگ	۵/۱۱×۵/۱۹	۲۵	بهرام بگ - عبدالکریم		
۳۳	طوفان البکاء	۱۰۱۲۶۳ ق. / ۱۸۴۶ م.	ابراهیم بن محمدباقر جوهری	۲۲۲ برگ			چاپ معتمدی		
۳۴	حیات القلوب (جلد دوم)	۱۰۷۶۲۱ ق. / ۱۸۵۰ م.	محمدباقر مجلسی		۵/۱۴×۵/۲۳	۲۸-۲۹	محمد اسماعیل	چاپ معتمدی	
۳۵	طوفان البکاء	۱۰۱۲۶۹ ق. / ۱۸۵۲ م.	ابراهیم بن محمدباقر مجلسی	۱۷۵ برگ	۱۶×۲۷	۳۵	عبدالکریم	تصاویر به شیوه چاپ سنگی چاپ شده‌اند	تمام صفحه ۱ تصویر ۱
۳۶	مجالس - المتقین	۱۰۱۲۷۰ ق. / ۱۸۵۳ م.	محمدتقی بن محمد قزوینی				چاپ معتمدی		
۳۷	قرآن	۱۰۱۲۷۱ ق. / ۱۸۵۴ م.		۱۶۶ برگ	۲۰×۳۱	۱۷	عبدالکریم		

تصاویر به شیوه چاپ سنگی چاپ شده‌اند	الله قلی‌خان - عبدالکریم	میرزاعلی قلی خوئی میرزا هادی	۹ تصویر تمام صفحه	۳۶	۵/۲۰×۳۴	۳۱۴ صفحه	میرزا ابراهیم بن محمدباقر جوهری	۱۲۷۱ق./۱۸۵۴م.	طوفان البکاء	۳۸
تصاویر به شیوه چاپ سنگی چاپ شده‌اند		میرزاعلی قلی خوئی	۸ تصویر تمام صفحه	۳۶	۲۱×۳۴	۱۴۸ برگ	میرزا ابراهیم بن محمدباقر جوهری	۱۲۷۲ق./۱۸۵۴م.	طوفان البکاء	۳۹
تصاویر به شیوه چاپ سنگی چاپ شده‌اند	عبدالکریم - میرزا بابا خوانساری	میرزاحسن - کربلایی یوسف جدید	۴ تصویر تمام صفحه	۳۶	۲۱×۳۴	۱۴۸ برگ	میرزا ابراهیم بن محمدباقر جوهری	۱۲۷۳ق./۱۸۵۵م.	طوفان البکاء	۴۰

و تربیت، سال ۴، شماره ۱۱، ۱۳۱۳، صص ۶۶۴-۶۵۷
منابع لاتین:

– Edwards, Edward. *A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum*. London: 1922.

– Marzolph, Ulrich: *Narrative Illustration in Persian Lithographed Books*. Leiden/ Boston/ Köln 2001.

Marzolph, Ulrich. "zur frühen Druckgeschichte in Iran (1817- ca. 1990). 1: Gedruckte Handschrift/ Early Printing History in Iran (1817-ca. 1900). 1: Printed Manuscript." In: *Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution. Eine interkulturelle Begegnung/ Middle Eastern Languages and the Print Revolution. A Cross Cultural Encounter*. ed. E. Hanebutt – Benz/D. Glass/G. Roper. *Ausstellungskatalog Gutenberg Museum Mainz*. Westhofen 2002, 249-268, 271-272.

– Moshâr = *Fehrest-e Ketâbhâ-ye châpi-ye fârsi as âghâz tâ âkhar-e sâl-e 1345 [1966]*, bar-asâs-e fehrest-e

– Khân-Bâbâ Moshâr va fahâres-e Anjoman-e ketâb. ed. E. Yâr-Shâter. Vols. 1-3. Teheran.

– Shcheglova, Olimpiada P. *Katalog Litografirovannykh knig na persidskom yazke v sobranii Leningradskogo otdeleniya Instiuta vostokovedeniya AN SSR*. Vol. 1-2. Moscow 1975.

– shcheglova, olimpieada. *Iranskaya Litografirovannaya kniga*. Moscow 1979.

– Tasbihi, G. H. *Printing in Persia from the Beginning to 1824 C. E. (1240 A. H.)*. *Muslim Education Quarterly* 9,3 (1992) 48-54.

تصاویر:

– خمسه نظامی، ۴۶۲۱ ق.

پانوشته‌ها:

* Pursion Incunabula.

** Ulrich Marzolph:

پژوهشگر آلمانی، متولد ۱۹۵۳ می‌باشد. او تحصیلات خاورشناسی را در دانشگاه کلن آلمان و دانشگاه مشهد ایران به انجام رسانید. اکنون در مقام استاد خاورشناسی دانشگاه گوتینگن و محقق ارشد در پژوهشکده «دایرةالمعارف قصه» وابسته به آکادمی علوم گوتینگن فعالیت می‌کند. او حدود ۱۰ سال قبل به کار تحقیق درباره تاریخ چاپ در کشورهای شرقی بویژه ایران مشغول بوده است. مقاله حاضر، ترجمه متن سخنرانی اولریش مارزلف در همایشی است که در سال ۲۰۰۵ در شهر پاریس برگزار شد.

منابع فارسی:

– بابازاده، شهلا. *تاریخ چاپ در ایران*. تهران: طهوری، ۱۳۷۸.

– بامداد، مهدی شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، جلد ۴، تهران: انتشارات زوار، ۱۳۷۱.

– محبوبی اردکانی، حسین. *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران*. جلد ۱. تهران: انجمن دانشجویان دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.

– مشار، خان‌بابا. *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵*، ویراستار: احسان یارشاطر، تهران: بنگاه ترجمه و نشر.

– نفیسی، سعید. «صنعت چاپ مصور در ایران». *مجله پیام نو*. شماره ۲-۵، سال ۱۳۲۴-۲۵ صص ۳۵-۲۲.

– «نخستین چاپ‌های مصور در ایران». *راهنمای کتاب*، شماره ۱ و ۳، سال ۱۳۳۷ صص ۲۴۰-۲۳۲.

– طباطبایی، محمد مهدی. «اول چاپ سربی و سپس سنگی». *راهنمای کتاب*، شماره ۱۹، ۵۵۳۱، صص ۲۱۲-۲۰۸.

– تربیت، محمدعلی خان. «مبداء تاریخ ایران‌شناسی در ایران»، *ارمغان*، شماره ۱۲، صص ۳۸۱-۳۶۹.

– تربیت، میرزا محمدعلی. «تاریخ مطبوعه و مطبوعات ایران»، *تعلیم*